

УДК 81'221.2-056.263(477:4)-047.44

СТАТУС НАЦІОНАЛЬНИХ ЖЕСТОВИХ МОВ І ВКЛЮЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЖЕСТОВОЇ МОВИ ДО СІМ'Ї ЖЕСТОВИХ МОВ ЄВРОПИ

Світлана Кульбіда, Інститут спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна

На матеріалі Ради Європи, звітів ООН проаналізовано статус національних жестових мов у різних країнах Європейського товариства. Охарактеризовано стан нечуючих у європейських країнах щодо ситуації визнання і використання національних жестових мов, який змінюється стратегічно і тактично. Акцентовано на налагодженні взаємодії з інститутами громадянського суспільства, якими є громадські організації глухих. В Україні діяльність Українського товариства глухих сприяла створенню організацій, які дотичні до розвитку і використання української жестової мови. Описано системну і послідовну роботу в напрямі вивчення і популяризації української жестової мови у проектній діяльності фахівців лабораторії жестової мови і товариства глухих. Результати висвітлено на міжнародному сайті.

Ключові слова: товариство глухих, українська жести́ва мо́ва, європейське товариство, громадська організація, глухі, співпраця.

Кульбіда Светлана, Институт специальной педагогики Национальной академии педагогических наук Украины, г. Киев, Украина

Статус национальных жестовых языков и включение украинского жестового языка к семье жестовых языков Европы

В статье проанализирован статус национальных жестовых языков в странах Европейского Союза. Охарактеризовано отношение к глухим в ситуации признания и использования национальных жестовых языков, которое изменяется стратегически и тактически. Обращено внимание на взаимодействие с институтами гражданского общества, в которые входят общественные организации глухих. Определена роль Украинского общества глухих в создании организаций, которые занимаются изучением, развитием и использованием украинского жестового языка. Описана системная и последовательная работа в направлении изучения и популяризации украинского жестового языка в проектной деятельности специалистов лаборатории жестового языка и общества глухих. Результаты представлены на международном сайте.

Ключевые слова: общество глухих, украинский жестовый язык, европейское общество, общественная организация, глухие, сотрудничество.

© Кульбіда С., 2017

Kulbida Svitlana, Institute of Special Pedagogy The National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

The status of national sign languages and the inclusion of the Ukrainian sign language in the family of sign languages of Europe

The author provides an analysis of the status of national sign languages in different countries of the European Society based on the material of the Council of Europe, UN reports. The author explores Deaf status in Europe on the situation of recognition and using national sign languages, that changes strategically and tactically. Drawn attention to establishing cooperation with the institutions of civic society, which are deaf community organizations. In Ukraine, a Ukrainian Deaf Association helped to create organizations that are relevant to the development and usage of Ukrainian Sign Language. The paper describes systematic and consistent work towards studying and popularization of Ukrainian sign language at the project activity of the Sign Language Laboratory experts and Ukrainian Deaf Community members. The results are highlighted at the international site.

Keywords: Society of the Deaf, Ukrainian sign language, European Society, civic organizations, deaf, cooperation.

Сучасні тенденції розвитку демократичних змін на початку ХХІ ст. в Україні детермінують рух до європейської і світової спільноти. Цей шлях передбачає інтенсивне розширення міжнародних зв'язків, вивчення культурно-освітнього процесу. Особлива увага науковців і практиків приділяється контексту визнання і задоволення прав і свобод нечуючих як лінгвальних спільнот, котрі мають свої жестові мови. Діяльність ООН, Ради Європи уможливили прийняття наступних документів, які є значущими для розвитку і популяризації національних жестових мов. З-поміж них:

- Європейська хартія по регіональним мовам і мовам меншин (1992),
- резолюції Європейського парламенту (1988, 1998),
- «Про права національних меншин (2001)»,
- Рекомендації парламентської Асамблеї Ради Європи «Про права національних мов у державах — членах ради Європи» (2003).

Названі документи надали офіційний статус національним жестовим мовам глухих, визнали жестові мови глухих частиною культурного багатства Європи, зокрема, частиною європейського лінгвістичного і культурного спадку; оприлюднили тезу, що кожна жстова мова Європи має власну культурну ідентичність; визнали жестові мови глухих у якості повноцінного і природного засобу спілкування для людей із порушеннями слуху; підтвердили важливість детального вивчення наявних потреб, які в обов'язковому порядку передують розробленню стратегії в політиці стосовно жестових мов глухих та підкреслили необхідність залучення до цього процесу людей, які користуються цими мовами. Зокрема, ініціативи представників європейських країн у виробленні єдиних стандартів щодо володіння мовами набули певної завершеності у вигляді Загальноєвропейських Рекомендацій мовної освіти (2003) [3].

В умовах розвитку інформаційних взаємозв'язків, системної інтеграції і обміну досвідом представників лінгвальних спільнот відповідно до сучасної соціокультурної парадигми є важливою і діяльність Ради Європи – політичної організації, яка розпочала свою діяльність 5.05.1949 р. з десятима європейськими країнами для розвитку співпраці між ними. Нинішня діяльність організації охоплює 46 країн-членів європейського регіону.

Основною і вже традиційною метою організації є розвиток демократії, дотримання прав людини і сили закону у політичній, соціальній, освітній і культурній сферах. Важливе завдання, яке було поставлене на порядок денний у 2005 р., стосувалося питання оприлюднення ролі національних жестових мов. Результатом його вирішення Радою Європи вперше став аналітичний звіт про статус жестових мов країн Європи та американського континенту [11, 5].

Насамперед варто відмітити постулат про якісний рівень суспільних взаємин у європейських країнах, який характеризується обов'язковістю дотримання рівних можливостей для всіх категорій, які становлять європейське товариство. «Рівні можливості передбачають безбар'єрне, безперешкодне спілкування осіб, які є громадянами європейської та американських держав, рівність також полягає у однакових правах на освіту, можливості отримання інформації тощо» [9].

У рекомендаціях парламентської Асамблеї Ради Європи № 1598 «Про захист жестових мов в державах – членах Ради Європи» (2003) зазначено, що жестові мови заслуговують на особливий розгляд і захист. Зокрема, Асамблея Ради Європи:

- зазначає, що офіційне визнання цих мов допоможе людям з порушеннями слуху адаптуватися до життя в суспільстві, отримати доступ до освіти, правосуддя, працевлаштування;
- підтверджує важливість детального вивчення наявних потреб, які в обов'язковому порядку передують розробленню стратегії в політиці стосовно жестових мов глухих та підкреслює необхідність залучення до цього процесу людей, які користуються цими мовами;
- відмічає, що низка держав-членів Ради Європи здійснює програми з підтримки жестових мов глухих, а також підкреслює, що всі вони відчувають дефіцит перекладачів ЖМ, що засвідчує високу потребу в останніх і вказує на позитивний вплив їх послуг;
- зауважує, що офіційне визнання жестових мов глухих буде сприяти навчанню, прийому на роботу та використанню все більшої кількості перекладачів жестової мови.

Зважаючи на зазначене та усвідомлюючи, що лише дії на європейському рівні дадуть змогу розв'язати цю проблему, Асамблея рекомендувала Раді Міністрів розробити спеціальний юридичний документ про права користувачів жестових мов глухих і відповідно:

- доручити відповідним органам Ради Європи провести попереднє дослідження із залученням консультативної допомоги національних експертів і представників спільнот глухих з метою вирішення питань стосовно захисту використання жестової мови;

- розглянути доцільність складання додаткового Протоколу до Європейської хартії регіональних мов і мов меншин щодо включення жестових мов глухих до Хартії як різновиду нетериторіальних мов меншин;

- чітко визначити цілі, конкретні терміни, залучені ресурси і методики на основі всебічного вивчення потреб користувачів цих мов за обов'язкової участі представників лінгвістичних меншин.

Асамблея також рекомендує Комітету Міністрів Ради Європи закликати держави-члени:

- надати на своїй території офіційний статус жестовим мовам глухих;
- організувати підготовку перекладачів і викладачів жестових мов глухих;
- навчати педагогів, викладачів, які працюють з нечуючими дітьми, жестової мови глухих;
- транслювати телевізійні програми на жестових мовах глухих, а також ввести у повсякденну практику супровід перекладу на жестову мову програм, що транслюються словесною мовою;
- надати право державним установам інформувати глухих і слабочуючих людей про використання жестових мов глухих;
- ввести жестові мови глухих до чинних програм шкіл у якості основного академічного предмета, надаючи рівний статус з іншими мовами, що вивчаються;
- надати право вільного вибору між вербальним (усним) та двомовним методами навчання;
- використовувати нові технології і зробити їх доступними для людей із порушеннями слуху;
- супроводжувати публікації інструктивних матеріалів знаковою інформацією [11].

Ситуація національних жестових мов глухих громад у європейських країнах змінюється і щодо стратегії, і щодо тактики. Зокрема, у документі зазначено, що жестові мови не варто плутати з жестикулюванням і пантомімою: це особливі мови, які мають чіткі правила, свою лексику і граматичну структуру.

ЖМ визначається як мова, що виражає зміст понять засобами рухів рук і тіла, виразів обличчя та позицій рук. Жестові мови здійснюють такі ж функції, як і словесні мови – спілкування, вираження соціальних взаємостосунків, культурна ідентифікація, естетична виразність. Зазначається також, що ЖМ не є універсальною мовою, не залежать від словесної мови країни.

Кожна країна має свою власну національну ЖМ. Окремі країни мають більше, ніж одну жестову мову. Наприклад глухі:

- Бельгії послугуються аж трьома ЖМ;
- Швейцарії – двома ЖМ (використовується швейцарсько-німецька жестова мова та швейцарсько-французька жестова мова);
- Іспанії – двома ЖМ (каталонська жестова мова та андалузька жестова мова).

Жестові мови в одній країні різняться одна від одної. Наприклад, американська жестова мова (АЖМ) має більше спільних рис зі французькою жестовою мовою (ФЖМ), ніж з британською жестовою мовою (БЖМ). Утім, жестові мови варіативні – тобто мова різниться залежно від регіону, соціального, освітнього статусу, віку і статі її носіїв.

Відмічено, що жестові мови динамічно розвиваються. ЖМ – це основна мова глухих людей, деяких чуючих, які виховувалися у сім'ях глухих. Пізнооглухлі і частина осіб зі зниженим слухом може використовувати як основну – словесну мову, але досить часто для полегшення спілкування вони обирають і жестову мову.

З-поміж найпоширеніших жестових мов є АЖМ, якою користуються, окрім США ще й у Беніні, Буркіна Фасо, Габоні, Гані, Гватемалі, Гонг-Конгу, Зімбабве, Канаді, Кенії, Конго, Кот-д'Івуарі, Мавританії, Магадаскарі, Нігерії, ПАРі, Сінгапурі, Того, Філіппінах, Чаді та ін.) від 500 000 до 2 000 000.

Друге місце за поширеністю посідає британська жестова мова (БЖМ), користуються нею – 50 000 осіб.

Французька жестова мова (ФЖМ) займає третє місце, нею користуються від 80 000 до 30 000 осіб [10].

Зібрати точні аналітичні дані, на жаль, неможливо, оскільки вони відсутні у багатьох країнах світу, про що свідчить *табл. 1*.

Цікавим у цьому контексті видається досвід країн щодо отримання статусу ЖМ на рівні держави. Однією з перших країн у світі, яка визнала ЖМ у своїй конституції 1995 р. як рідну мову 5000 осіб, стала Фінляндія. 10 000 чуючих людей у цій країні вивчають фінську ЖМ і фінсько-шведську ЖМ як іноземні. У частині 10 Закону по основній освіті зазначеної країни декларується право учня обирати мову навчання в якості першої.

Іншими країнами, які взяли приклад з Фінляндії, стали Швеція (1981), Данія (1991), Словачія (1995), Норвегія (1997), Ірландія, Чехія (1998), Італія (1999), Словенія (2002), Бельгія, Великобританія, Іспанія (2003), Франція (2005), Угорщина (2009). На діаграмі позначено країни Євросоюзу:

- *першої групи* (Австрія, Іспанія, Португалія, Словенія, Фінляндія, Чехія), які визнали національну жестову мову на конституційному рівні, що становить 21,4 %;
- *другої групи* (Бельгія, Греція, Данія, Естонія, Ісландія, Ірландія, Італія, Латвія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Об'єднане Королівство, Словаччина, Угорщина, Швейцарія, Швеція, Франція) – у підзаконних актах парламентів, що становить 57,2 %;
- *третьої групи* (Болгарія, Люксембург, Мальта, Польща, Сербія і Чорногорія, Хорватія), які лише лобіюють зазначене питання у законодавстві своїх країн, що становить 21,4 %.

Як бачимо, особлива увага приділяється вивченню питання про статус національних жестових мов як одного з пріоритетних напрямів діяльності Ради Європи.

Активна і цілеспрямована діяльність ООН, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, Ради Європи по захисту прав глухих висуває на перший план питання взаємодії з інститутами громадянського суспільства, якими є громадські організації інвалідів. У всьому світі загальноновизнано, що організації інвалідів є основним механізмом змін політики щодо ставлення до них. «Немає жодних сумнівів, – відмічається у Всесвітній програмі дій, – що одним із найвагоміших явищ останніх де-

Таблиця 1

Кількісні показники країн Євросоюзу (2008)

№ п/п	Країна	Загальна кількість людей	Кількість глухих	Кількість користувачів ЖМ (в якості рідної мови)	Кількість членів товариства глухих	Назва ЖМ	Статус ЖМ у законодавстві країни
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Австрія	8 000 000	до 10 000	—	2 500		2008
2	Бельгія (Фландрія і Валлонія)	10 000 000	800 000	до 6 000	1 252	фламандська	2003
	Бельгія (федерація)	10 584 534	500 000	50 000	—	Бельг.-франц., нім.	2003
3	Болгарія	7 679 000	50 000	—	8 300		—
4	Греція	10 500 000	12 000	84 000	2 500	грецьк.	так
5	Данія	5 000 000	до 5 000	до 5 000	2 275	датс.	1991
6	Естонія	1 400 000	1 500	2 000	893	естонс.	2007
7	Ірландія	5 000 000	30 000	5 000	2 500	ірланд.	так
8	Ісландія	300 000	250	250	180	ісландс.	так
9	Іспанія		20 000	18 000		іспан., каталонс., андалуз.	2003
10	Італія	59 337 888	60 000	≈ 60 тис.	32 000	італ.	1999
11	Кіпр	1 000 000	1 000	600	50	—	2006
12	Латвія	2 300 000	2 000	2 000	1 700	латв.	так
13	Литва	3 600 000	8 800	6 300	5 374	лит.	1996
14	Люксембург	496 000	250	—	122		—
15	Мальта	400 000	400	120	60		—
16	Нідерланди	16 000 000	30 000	20 000	≈ 100		так
17	Німеччина	82 000 000	100 000	—	33 000	нім.	2001
18	Норвегія	4 800 000	5 000	5 000	2 212	норвез.	так
19	Об'єднане Королівство	60 600 000	70 000	—	—	англ.	2003
20	Польща	38 126 000	100 000	≈ 50 000	3 000	польс.	—
21	Португалія	10 000 000	150 000	невід.	невід.	португ.	так
22	Румунія	21 500 000	350 000	18 000	31 000	румунс.	1991, 2001
23	Сербія і Чорногорія	10 056 000	32 000	25 000	—	сербс.	—
24	Словакія	5 000 000	≈ 40 000	до 20 000	1 200	словак.	1995
25	Словенія	2 025 000	2 000	1 850	5 600	словен.	2002
26	Угорщина	10 200 000	100 000	20 000	10 000	угорс., мадярс.	2009
27	Фінляндія	5 300 000	5 000	5 000	4 165	фінськ., фінсько-швец.	1995
28	Франція	67 000 000	3 000 000	400 000	1 500	франц., марсел., ліонс.	2005
29	Хорватія	4 500 000	20 000	12 000	—	—	—
30	Чехія	10 381 130	7 000	6 000	1 843	чеськ.	1998
31	Швейцарія	7 700 000	510 000	5 000	1 500	швейц.-нім., швейц.-франц.	
32	Швеція	10 000 000	10 000	30 000	4 384	швец.	1981

сятиліть стала провідна роль організацій інвалідів, визнання їх статусу в якості експертів» [1, 12].

Діяльність громадської організації глухих – УТОГ в Україні є надзвичайно важливою і дієвою. За сприяння і активної підтримки:

- організовано Об'єднання нечуючих педагогів, яке налічує понад 100 нечуючих освітян з різних куточків України;
- створено лабораторію жестової мови в Інституті спеціальної педагогіки НАПН України, яка розробляє законодавчі, нормативно-правові, засадничі положення УЖМ в освітній і культурній галузях [2, 4];
- утворено раду перекладачів;
- започатковано діяльність Школи жестової мови при Культурному центрі УТОГ, яка проводить систематичне навчання слухачів з дактильного і жестового мовлення фахівцями Культурного центру;
- систематично проводить ліцензовану курсову підготовку і перепідготовку перекладачів жестової мови в Навчально-відновлювальному центрі м. Пуца-Водиця.

Особливою сторінкою діяльності УТОГ разом із науковцями лабораторії жестової мови є розширення й активізація міжнародного співробітництва, що дає можливість налагоджувати успішні партнерські зв'язки, ефективніше проводити спільні наукові дослідження, обмінюватися знаннями й досвідом, реалізовувати міжнародні інформаційні проекти.

Одним з таких проектів став міжнародний проект імені Леонардо да Вінчі – «Поширимо жест» (<https://www.spreadthesign.com/ua>). Проект розпочав свою діяльність із 2006 р. в рамках програми «Передача інновацій», та підтриманий Шведським міжнародним відділенням освіти і навчання Ради Європи. Варто наголосити на тому, що означена програма використала Фленсбургські рекомендації по створенню заходів, які мають розпізнавати, популяризувати мови і лінгвальних меншин глухих [8].

Українська команда під головуванням Ірини Чепчиної долучилася до проекту з 2008 р.

З кожним новим роком по проекту: залучалися команди фахівців з національних жестових мов нових країн; надавалася можливість ознайомлення, користування і вивчення різних національних жестових мов, які представлялися на сайті проекту; поліпшувалися функції перекладу понять-слів різними мовами; розширювався діапазон подачі не лише окремих понять слів-жестів, а й жестосполучень і речень, що значно розширило сферу використання користувачів інтернет-ресурсу; долучилися нові спонсори безкоштовного веб-сайту; встановився постійний зв'язок через коментарі та пропозиції, які можна висловлювати тисячам людей щодня щодо змісту жесту будь-якої представленої жестової мови.

Варто зосередити увагу на тому, що межі використання ресурсу різноманітні: ознайомлення з окремим поняттям – словом і жестом; уточнення змісту слова і жесту; порівняння лексичного значення жесту в різних жестових мовах (спільна територія і відмінна територія; поліпшення професійних навичок при виїзді за кордон з метою працевлаштування, подорожування; засіб для самостійно-

го опанування користувачами як глухими, так і чуючими з всього світу, тощо). Важливою ознакою функціонування інтернет-ресурсу є доступність для смартфонів під назвою Spread Signs.

З метою ознайомлення членів команди з діяльністю проекту, його роллю в популяризації національних жестових мов у світовому співтоваристві, у 2016 р. проводився круглий стіл «Проектна співпраця: питання і відповіді». із координатором загального проекту Томасом Ліделлом-Олсеном та перекладачем шведської жестової мови Вегою Ранстам.

Обговорювалися виклики і перспективи відеодокументування УЖМ у контексті співпраці і визначення перспективних напрямів шведсько-українського науково-інформаційного співробітництва, механізмів і джерел їхньої реалізації та підтримки. Висвітлювалися питання міжнародної наукової співпраці фахівців УЖМ та особливостей документування жестів (технічні характеристики зйомки, розміщення, розташування інформації тощо).

Цікавою, багатоаспектною і змістовною виявилася співпраця українських фахівців з фахівцями Великобританії, Ісландії, Іспанії, Естонії, Латвії, Литви, Німеччини, Польщі, Португалії, Росії, США, Туреччини, Швеції, Чехії, Франції, Японії та ін.

Запропоновано жести за різною тематикою: освітня, економічна, побутова, родинна та ін., різної граматики: назви понять, ознак, предикатів; варіанти жестових одиниць.

Якщо впродовж 2013 р. проаналізовано, підготовлено й розміщено в базі інтернет-ресурсу понад 8 тис. жестових одиниць УЖМ, то вже наприкінці 2016 р. кількість відеоодиниць УЖМ сягнула 15 тисяч.

Минулого року українська команда фахівців під керівництвом Ірини Чепчиної впродовж кількох років інтенсивної праці успішно завершила роботу над добром одиниць Української жестової мови. Все це було відзнято на відео і розміщено на сайті Spreadthesign.com.

Ми горді з того, що 15 тисяч жестів УЖМ – самостійної природної знакової системи глухих України стали надбанням spreadthesign.com – продукту Європейського центру мови жестів [12].

У березні 2017 р. з організаторами проекту відбувся круглий стіл, де підбили підсумки попередньої співпраці та намітили подальші кроки української команди у міжнародному проекті «Расмус», у якому беруть участь 12 європейських команд. Мета проекту – ознайомлення з основними географічними поняттями своєї країни національною жестовою мовою та позначення їх на мапі.

Під час робочого візиту організаторів проекту в Культурному центрі глухих проведено майстер-класи з вивчення міжнародної жестової мови Вегою Расмус, де всі охочі слухачі отримали сертифікати за опанування знань з базової лексики МЖМ і дактильної абетки.

Отже, на основі представлених результатів понять УЖМ на міжнародному сайті маємо офіційне представництво мови глухих нашої держави – української жестової мови. Це вагомий внесок у культурну і самобутню спадщину національних жестових мов Євросоюзу і світу. Зазначений інформаційний ресурс

є корисним в освітньому процесі нечуючих, може використовуватися з метою поліпшення знань, умінь і навичок жестомовної комунікативної компетенції та підвищення усвідомленої мотивації до опанування і УЖМ, й інших національних жестових мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всесвітня програма дій стосовно інвалідів. Програма ООН. Міжнародний документ від 3.12.1982 року. <http://zakon0.rada.gov.ua>
2. Дитина зі світу тиші: на допомогу батькам нечуючої дитини Науково-методичний посібник. – К. : СПКТБ УТОГ, 2011. – 328 с. (доповнений і доопрацьований).
3. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти : електронний ресурс www.britishcouncil.org.ua.
4. Проект концепції жестової мови в Україні. – Дефектологія. – № 3. – 2009. – С. 3 – 7.
5. Резолюція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів 20 грудня 1993 року <http://zakon2.rada.gov.ua>.
6. Розширення і активізація міжнародної співпраці «Швеція — Україна» Світлана Кульбіда. – лютий 2017. – Сайт ОНП. – <http://onp.ucoz.ua>
7. European Parliament Resolution on Sign Languages. – 1988 <http://www.policy.hu/flora/ressign2.htm>.
8. Flensburg Recommendations on the Implementation of Policy Measures for Regional or Minority Languages) 2000.
9. Officially recognize American Sign Language as a community language and a language of instruction in schools.
10. States that recognize american sign language as a foreign language — Галлодетский университет, 2004.
11. Timmermans N. The Status of Sign Languages in Europe. Integration of people with disabilities. – Council of Europe, 2005.
12. Spreadthesignofficial. <https://www.facebook.com/spreadthesignofficial/photos/a.1641126469503442.1073741828.1641121059503983/1887866811496072/?type=3&theater>

REFERENCES (TRANSLATED AND transliterated)

1. Vsesvitnia prohrama dii stosovno invalidiv. Prohrama OON. Mizhnarodnyi dokument vid 3.12.1982 roku. <http://zakon0.rada.gov.ua>
2. Dytyna zi svitu tyshi: na dopomohu batkam nechuiuchoi dytyny Naukovo-metodychnyi posibnyk. – K.: SPKTB UTOH, 2011. – 328 s. (dopovnenyi i doopratsovanyi).
3. Zahalnoievropeiski rekomendatsii z movnoi osvity : elektronnyi resurs www.britishcouncil.org.ua.
4. Proekt kontseptsii zhestovoi movy v Ukraini – Defektolohiia. – № 3. – 2009. – S. 3 – 7.
5. Rezoliutsiia 48/96 Heneralnoi Asamblei OON Standartni pravyla zabezpechennia rinvnykh mozhlyvostei dlia invalidiv 20 hrudnia 1993 roku <http://zakon2.rada.gov.ua>.
6. Rozshyrennia i aktyvizatsiia mizhnarodnoi spivpratsi «Shvetsiia — Ukraina» Svitlana Kulbida. – liutyi 2017. – sait ONP. <http://onp.ucoz.ua>